УДК 821.161.2 – 14.091:113

„ДУШІ ДЕРЕВ БЛИЗЬКА ДУША МОЯ…”: АРХЕТИПИ ДЕРЕВ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ЛІРИЦІ І.ДРАЧА І М.ОРЕСТА

Хом`як Т.В., к. філол.н., доцент, Процик І.В., студент

Запорізький національний університет

Стаття присвячена порівняльному аналізу образів і символів лісу в художньому світі українських поетів І.Драча та М.Ореста.

Ключові слова: анімізм, архетип, буддизм, образ, пантеїзм, символ.

Хомяк Т.В., Процик И.В. „ДУШЕ ДЕРЕВЬЕВ БЛИЗКА ДУША МОЯ…”: АРХЕТИПЫ ДЕРЕВЬЕВ В ФИЛОСОФСКОЙ ЛИРИКЕ И.ДРАЧА И М.ОРЕСТА / Запорожский национальный университет, Украина.

Статья посвящена сравнительному анализу образов и символов леса в художественном мире украинских поэтов И.Драча и М.Ореста.

Ключевые слова: анимизм, архетип, буддизм, образ, пантеизм, символ.

Homjak T.V., Protsik I.V. „THE HEART OF TREES ALIKE MY SOUL”: THE ARCHETYP OF TREES IN THE PHILOSOPHICAL LYRIC BY IVAN DRACH AND MICHAEL OREST / Zaporizhzhya National University, Ukraine,

The article is devoted to comparative analysis of figures and symbols of wood in the artistic world of Ukrainian poets I.Drach and M.Orest.

Key words: animysm, archetyp, Buddhism, figure, pantheysm, symbol.

Людська свідомість із давніх-давен витворює нові форми мислення і уявлень про навколишній світ. Сьогодні вже важко класифікувати давні культи за походженням і часом виникнення. Проте існують явища й поняття, які є набутком загальнолюдської колективної свідомості. Однією з таких форм уявлень і вірувань є анімізм - „…віра у наявність душі чи духу в явищах природи, речах та предметах навколишнього світу… Елементи анімізму… зустрічаються в системі культів у формі вірувань в наявність душі в дерев, тварин…” [1, 56]. Фрейдистські моделі пояснюють образ дерева як втілення чоловічого начала. У багатьох культурах світу дерево є символом людської особистості, вічності, неперервності. Пригадаймо генеалогічне дерево або ж, як його ще називають, родовідне, дерево роду. Отже, дерево не як рослина або біологічний вид вже саме по собі є архетипом. „Архетип – первісний образ, пов`язаний з міфічним сприйняттям світу… Коли ж митці оживляють давні прошарки змісту слів у художніх текстах, вони тим самим виходять на глибинні, тобто архаїчні, або ж архетипні образи… Таким чином поет піднімає найдавніші, найархаїчніші значення цих понять, розширює підтекст своїх творів, надаючи їм максимального узагальнення” [2, 165]. Саме архетипи дерев у творчому доробку М.Ореста й І.Драча посідають чи не одне з чільних місць, оскільки мають на собі безпосередній відбиток авторського мислення, виражають почуття ліричного героя і дають змогу осмислити теми й проблеми глобальних масштабів.

У поезії „Дерева мене чекають” з циклу „Дерева” ліричний герой І.Драча усвідомлює свою неминучу причетність до Буття, життя і смерті, радості і смутку, „вчаділий розум” [3, 69] бродить там, де чекають дерева і не лише вони, а й неназвані особи, предмети, носії певної сутності. Дерева – немов німі свідки того, що відбувається навколо, вони – вічні і немовби вивищені над усім, але водночас непомітні, створюють враження німої скорботи, співчуття і, як не парадоксально, продовження життя:

Дерева мене чекають,
І падає листя на стежку,
І падають зорі в долоні…
А там, де мене чекають,
Рипає хвіртка тоскно…
Тримають пучки коло вуст,
Дотеп тримають померлим
І сльози тримають сухими,
Тяжкі простягають рядна.
Тяжкі простягають руки
І шкарубкі заповіти…
[3, 69-70].

Дерева – це духовна пам`ять поколінь, пам`ять світова, постійне нагадування людині про її відповідальність, обов`язок творити добро. У поезії І.Драча ,,Посадила тут Степа два абрикоси" ліричний герой згадує про батька:

…В золоті підкови моря кував.
Був розмашистий, та не маринував.
Марам віддався, та мар не кував.
Не збивав, не тесав, не молився на мари…
Твердо ходив по землі, твердойдучо.
Земля озивалась дзвенючо, гудучо…
[3, 245].

Ліричний герой усвідомлює свою провину перед батьком і бачить її в образі дерева. Друга провина – коротке батькове життя, яке за суттю своєю провиною і не є, втілене в образі другого абрикоса.

Провина ліричного героя в тому, що він ,,не таким збувся" [3, 245], не по батьковій думці, не виправдав сподівань, не договорив чогось рідній людині син, але й батько теж багато не встиг сказати, зробити. Син відчуває свою провину, картає себе, але є речі, над якими люди не владні, тому ,,провиною з провин"[3, 246], найтяжчою є така: ,,Руками дерев пестить голову сина" [3, 246]. Дерева ж були батькові за його життя, і зараз татовий дух живе в цих двох абрикосах. Варто зауважити, що в символізмі абрикос асоціюється зі смутком, сльозами, жалем, тому в зазначеній поезії ці дерева є архетипними образами-символами. І як ліричний герой не намагається дістати вершечка, оживити в пам`яті, зробити зримими образи минулого, розуміє, що йому ,,…Руками, роками листя листати" [3, 246]. Останній рядок поезії пройнятий оптимізмом і водночас спонукає замислитись над скороминущістю буття: ,,Добре, що в дерев не сивіють коси" [3, 246].
Калина як втілення духовної пам`яті роду є живою, олюдненою істотою. Ліричний герой навіть пише до неї листа, бо ,,все більше нікому писать… листи" [3, 213]. Калина для ліричного героя – рідна матір, ,,дитинний корінь" [3, 213]. Калина відповідає ,,листом багряноцвітим І пелюстковим шалом біловітим" [3, 213] за бабу Панасиху й за Килину, які ,,Сидять на призьбі вже на тому світі" [3, 213]. У кров калини вмочує ліричний герой своє перо, дерево – його совість і душа, він мовби й сам стає деревом з ,,безсмертним цвітом правди і надії" [3, 214]. Тому така дорога́ серцю калина, безцінна, вічна й нетлінна:

Ніколи не продам тебе на дрова,
За цілий світ, за всесвіт не продам…
[3, 214].

У поезії ,,Біла береза білий кінь білі лебеді", присвяченій Іванові Миколайчукові, дерево постає як символ-архетип чистоти, покори, смиренності, адже ,,Об дуже білу і юну березу-присуху Присохлу і мокру до сліз на корі Сторчма стають лебедині потоки…" [3, 255]. Про що говорять удвох білий кінь і біла береза, відомо лише їм двом, і ліричний герой не прагне з`ясувати суті їхньої розмови, а досягає цієї мети інтуїтивно, на рівні підсвідомого.
Сугестивність цієї поезії полягає в тому, що ліричний герой висловлює свої потокові підсвідомі думки, які найясніше передають суть білого світу, у якому є біла береза, білий кінь і білі лебеді. Білі лебеді – це глибинне людське, що є в кожного з нас, приховане в ,,засвиненому лузі" [3, 255] серця – дріб`язкових , несуттєвих почуттях; у вирі буденності. Біла юна береза ,,колись боса ходила По сивому лузі по білім морозі" [3, 255], і білий кінь ніколи не думав про небо. У берези є шанс полетіти не буквально, а в думках за допомогою внутрішніх сил, але вона не робить цього так, як і білий кінь. Надія живе завжди, і є можливість змінити життя на краще:

А білі лебеді колись одпряглися
Опряглись од людей опряглись од землі…
І тяжко клекочуть і світ підіймають
До білого клекоту
Аби тільки не поранитись об літаки
[3, 256].

Архетипний образ каштана наскрізь філософічний, дерево символізує особистість ліричного героя, його друге ,,Я", є втіленням думок і прагнень однієї людини, та водночас має відбиток мисленнєвих процесів особистостей попередніх епох, і ліричний герой осягає свою причетність до світу, до людей:

Вітер – це час, де нуртує біда.
Шелестів мені мудро зеленим Сократом.
Відійшов непомітно, як в осінь Сковорода
[3, 359].

Дерево, як і людина, відходить у вічність, а в житті були і радощі, і смутки:

Спасибі тобі, мій дворовий каштане,
Що золотом сяяв в моє вікно…,
Круг тебе кружляли нещасні діти…,

Як ти міг їх стоїчно терпіти
І брати на груди каштановий м`яч?
Спасибі тобі, дерев`яний мій брате,
За те, що так гідно і гарно стояв –
Лиш золото дав своє розідрати
Вітрові – братові всіх прояв
[3, 358-359].

Із приходом осені каштан завмер, щоб навесні ожити. Так і людина залишає слід на землі, щоб продовжитись у своїх нащадках.

Звертання до проблем екології, здобутків наукового прогресу химерно поєдналися з філософським усвідомленням відповідальності людини, а надто людини-митця за свої слова та вчинки:

Хто ти такий і що ти за один?
Хто білі груди – скальпелем пера?
Хто так нахабно серце роздира?
Які слова ти кинеш в цю білінь?..
Замірився?
Які ж пісні слова!
А пахла як соснова голова!
Постій. Спинися. Не рубай.
Бо ж тільки на ясну і чесну пісню
Зрубати можна цю криницю кисню!
[4, 70].

„Гостре відчуття матеріальної краси світу, зокрема світу дерев, з якими людина міцно пов`язана найрізноманітнішими нитками, а серед них і найголовнішою – ниткою спільного буття на землі – викликає в ліричного героя І.Драча таке ж гостре усвідомлення відповідальності за це буття… ”[4, 69].

Словами А.Ткаченка, зацитованими в попередньому абзаці, можна охарактеризувати й поезію М.Ореста. Проте дві творчі індивідуальності різняться. М.Орестові часто закидали, що він не писав відверто громадянських творів, відмовився від національної тематики і „органічної національної стилістики”[5, 4]. Це цілком слушне зауваження. Кожен творчий здобуток має на собі відбиток автора. І.Драч пише про березу, калину, і читач зримо відчуває його причетність до буття нації. М.Орест, по-перше, діаспорний поет, по-друге, людина, яка цікавилась східною філософією, буддизмом ще з молодих років. Тому його поезії, в яких є образи-архетипи дерев, більш філософічні, насичені складними метафоричними образами, тому дещо важчі для розуміння, ніж поезії І.Драча. За спостереженням Яра Славутича, „…основна, до деякої міри пантеїстична, тема у творчості М.Ореста – прославлення природи…”[6, 381]. Для ліричного героя М.Ореста важливе „не споглядальне милування красою природи, а безпосереднє духовне споріднення з нею”[6, 381].

Як зазначає С.Павличко, тема лісу наскрізь пройшла через усі книги М.Ореста. Ліс є „знаком цілком послідовної і всеохопної філософії”[5, 6]. „Жахлива і німа пуща контрастує зі світлим і гармонійним лісом… Ліс – це свобода, рух, вічність. Це навіть – любов… Це звичайно, найбільший і найвеличніший храм”[5, 6-7].

Ці два образи лісів, дерев – жахливий і світлий, радісний – мовби відбиток буддійських вчень, індуїзму, суть яких полягає в перевтіленні, переселенні душі людини після смерті в іншу людину, тварину, рослину. Людська душа – це Атман, „Я” людини, яке весь час прагне з`єднатися з Абсолютом – Брахмою (світовою душею). Ця світова душа є в самій людині, є частиною Абсолюта. Сенс життя людини – в єднанні Атмана з Абсолютом. Шлях до цього єднання полягає в добрих справах, любові, знанні. Наявність двох типів лісів, дерев зокрема у творчості М.Ореста – вияв його релігійних і життєвих зацікавлень, міркувань. Адже допоки душа Атман не з`єднається з Абсолютом, вона за суттю своєю не є світлою. У буддизмі перевтілення душі відбувається за законами карми (ідеї відплати). Бог народжує із себе світ і вбирає його в себе. Людина при цьому – ніщо. Ця концепція відрізняється від християнської, згідно з якою людина – творіння Боже, а душа – нематеріальна окрема сутність. У буддизмі душа – психологічна єдність, яка є основою людської особистості і пізнає світ і людину передусім через саму себе.

Синкретизмом філософських християнських і буддійських ідей пояснюємо складність почуттів, самозаглиблення ліричного героя, суперечливість його внутрішнього світу в ліриці М.Ореста. Крім того, і життя поета було нелегким і сповненим болю: „Жди, рабе, гіршого” – такий є знак доби, доби понурої злочинства і ганьби”[7, 104].

За словами Яра Славутича, „найулюбленішим об`єктом природи для автора є ліс, „гоїтель душі”. Саме лісові присвячено багато поезій у кожній збірці, а в „Державі слова” є навіть розділ „Дар деревам”, у якому поет проповідує „дерев апостольство”[7, 118]. Для прославлення „дерев святих”[7, 118] він прагне знайти „найурочистіші і найсвітліші”[7, 118] слова. Дуби - „величність і краса”, „праотці”, що виконують „лагідні обряди”[7, 120]. Каштани - „речей неявлених… посли”[7, 122], „людини горня суть”[7, 122]. Найбільшого

вшанування дістає липа, ,,дерево чистих вишин”[7, 119], яке нагороджене такими метафорами: ,,кротости пильна учителька”, ,,жона між древ найлюбіша”, ,,ароматів шатро”, ,,вістунка небес”[7, 119].

Утікаючи від ,,згубного й підступного світу”, від ,,душевбивця” до лісу, ,,гоїтеля душі”, М.Орест так зливається з духом природи, що уявляє власну метаморфозу:

…довершиться несказанне чудо:
Я стану листям, міцно окує
Кора, як панцер, голову і груди,
І в дубі серце скриється моє.
Ніколи більше в образі людини
Не буду я: почнеться інший круг
Мого життя; нові чуття і чини
Навіки просвітлять мій скорбний дух
[7, 67].

Чому такий східний пантеїзм? Відповідь знаходимо в поемі ,,Відхід лісів”. У цьому незвичайно пластичному творі поет пригадує в`язницю і знущання над ним ,,катів понурих”[7, 112]. Поет признається, що під час допиту в тюрмі

Вся, вся душа моя кричала проти
Того, що я людина…
…в катах понурих,
В мучителях своїх істот подібних
До себе бачити я мусив, з ними
Звання людини я ділити мав!
Ганьба убійча, люта!
[7, 112].

Отже, ганьба бути людиною, над якою тяжить ,,частка вин найтяжчих, що спричинила сколих світотвору”[7, 112]. А щоб змити ганьбу, треба йти в науку до дерев, до природи – втілення краси, добра й вічної істини. Хто полюбить красу природи, хто зіллється з її духом, той позбавиться зла й недобрих дій. За нашим автором, природа – великий виховний чинник. Лише вона перевиховує людину!”[6, 383].

Прийдешнє – пуща для ліричного героя, слова – стежки в ній, навколо темрява, і ліричний герой усвідомлює, що ,,…тиха і смутна, Тебе по той бік пущі жде труна”[7, 19]. Як співзвучні думки ліричного героя І.Драча з поглядами ліричного героя М.Ореста:

В собі – як в лісі. Далина німа
Звучить в мені холодною струною,
І вал октав пророчить, що нема
Мене в мені – лиш тінь моя маною
Шмат голосіння стеле за труною!
[3, 258-259].

Образ ,,прекрасних днів, в минулім потонулих”[7, 19] живий у пам`яті ліричного героя. Барви щастя враз гаснуть:

…У пітьмі
Квадрат вікна біліє. Чорні грати.
В залізі двері. Тиша. Я – в тюрмі.
О духи! Я не хочу тут конати,
Я – волі син. Порвіть пагубну сіть!
Я плачу, я благаю: поможіть!
[7, 21].

У поезії чи не найяскравіше відбився синтез християнських і буддійських ідей. Ліричний герой є смиренним християнином, який покладається на волю Божу, лише тимчасово. Він розуміє, що від нього самого залежить, яким буде життя (вплив буддизму). Як зворушливо звучать суто християнські слова – благання, моління вищої сили про допомогу, довіра до неї, і водночас це молитва до багатьох богів, навіть не богів, а духів (вияв буддійського пантеїзму, який визнає таких богів, як Шива, Вішну на чолі з верховним богом – Буддою; або ж це вияв християнської Трійці).

У поезії ,,Лісові” ліричний герой зливається з лісом, тобто іншим буттям, як у буддизмі, і називає себе блудним сином, благає про допомогу, як християнин. Ліс – це втілення душі М.Ореста й ліричного героя його поезії, ліс – це всюдисущий Бог, який полонив душу:

Привіт, привіт тобі, о мудрий отче!
В твої обійми я вертаюсь знов:
Душа моя з твоєю злитись хоче.
Я – в світлім захваті, я – весь любов!

Ворожий світ топтав мене нещадно, -
Я зніс усе, - і нині, блудний син,
Благаю: о, введи мене в відрадну,
Ласкаву таїну твоїх глибин!
[7, 26].

Ліс усвідомлюється ліричним героєм як окремий світ, який є ,,домом душі"[7, 27]. ,,Нова сторінка в Євангелії літа золотім"[7, 27] є радісною. У світі лісу є свій отець - ,,залитий світлом віковічний дуб" [7, 27], який є осердям мудрості, знання:

Ти незліченних літніх вечорів.
О пращуре, прийняв блага воління!
Тобі – любов моя і поклоніння –
Яви ж науку многомудрих днів!
[7, 27].

У поезії ,,Чолом, чолом тобі, о величавий лісе!" ліричний герой має одного бога, якому він поклоняється і просить допомоги, втіхи. Він називає ліс ,,гоїтелем душі", який ,,являє смертному буття своїх клейнод!"[7, 49]. Ліс – це ,,зелений край, де ,,як херувимів рать, старі стоять дуби"[7, 49]. Поезія наскрізь анімістична.
До поезії ,,Дерева" є епіграф-індійська мудрість: ,,Дерево – найстарша людина". Ліричний герой вважає дерева ,,радісним буття прологом":

З усіх істот земних
Вам тільки дано говорити з Богом
І знати мудрість янголиних книг
[7, 118].

У поезії наявний вплив буддизму. Людина усвідомлюється як ніщо, і вона не заслуговує говорити з Богом, хоча може звертатися до нього (християнський постулат), а дерева є вищим, божественними істотами.

Ліс - ,,подвижник для істини і віри"[7, 122]. Осінь несе лісові свої дари - ,,царські порфіри", ,,топазів перелив", ,,злото щире"[7, 122-123]. Осінь - володар Ашока, а ліс – Будда: ,,І тішить дух двоодність іпостасі: Цар лагідний і благосний чернець"[7,123]. Осінь символізує вік, її дари – мудрість, знання, досвід. Ашока – узагальнений образ будь-якої особистості, людини; Будда – синтезований образ вищої сили, добра, гармонії, справедливості.
Глибокі філософські узагальнення має вірш ,,Як шатра бронзові, стоять каштани…" Ліричний герой замислюється над суттю буття, звертань до богів як вияву релігійності немає, є лише осінь життя:

Поблякло все: і радості, і рани,
Все в прохолодні збилося вузли.
І дні змішалися в неясних сплетах.
І стопом бронзовим лежать роки…
[7, 149].

Із гілля каштанів падають плоди. Смутна задума, жаль за минулим поєднані з надією на краще, вірою в неперервність буття:

Ти в руки візьмеш плід з чуттям туманним –
Дитя, що буде деревом рости…
Тобі згадається: в житті оманнім
Колись давно дитинство мав і ти
[7, 150].

Ліричний герой М.Ореста в п`ятій збірці ,,Пізні вруна" ототожнює себе з деревом, зливається з ним:

Дерева скинули свій лист, але не дуб:
Про щастя спогадів зректись не хоче дуб.
Весна нова прийшла. Лист радощів минулих
Проте, я бережу, немов незрадний дуб
[7, 188].

Символи в поезії М.Ореста є неоднозначними, вони не виникають поза рефлексією, зауважує С.Павличко. Архетипи дерев знайшли яскраве, багатопланове втілення у поезії І.Драча й М.Ореста. Хоча в І.Драча ці архетипи більше тяжіють до фольклорних витоків, з власне українськими національними ознаками. Але й М.Орестові не можна відмовити в причетності до буття нації, незважаючи на те, що він діаспорний поет. В І.Драча та М.Ореста архетипи дерев і лісу – це своєрідні коди, які допомагають глибше осягнути те, що визначає основи буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К.: Знання-Прес, 2001. –
2. 591 с.

3. Моклиця М. Основи літературознавства. Посібник для студентів. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 192 с.
4. Драч І. Анатомія блискавки: Поезії, проза / Вступ. ст. М.Жулинського. – Харків: Фоліо, 2002. – 509 с.
5. Ткаченко А. Іван Драч. – К.: Дніпро, 1988. – 272 с.
6. 5.Павличко С. Михайло Орест, поет лісу // Орест М. Держава слова. – К.: Основи, 1995. – С. 3-12.
7. Славутич Яр Мислитель у поезії: Михайло Орест // Дослідження та статті. – Едмонтон: Славута, 2006. – С. 379-390.
8. Орест М. Держава слова: Вірші та переклади / Упор. та авт. передм. С.Павличко. – К.: Основи, 1995. – 526 с.